

Анотація. Стаття присвячена аналізу філософсько-психологічного змісту поняття оман особистості.

Ключові слова: особистість, брехня, омана.

Annotation. This article analyzes the philosophical and psychological content of the concept of the individual errors.

Keywords: personality, lie, individual errors.

Омани особистості: філософсько-психологічний зміст.

Обман і омана є об'єктами серйозного наукового вивчення досить давно. З 1950-х років цим питанням почали займатися зарубіжні психологи, а от вітчизняну науку загальмував ідеологічний фактор і, з цієї причини, перші масштабні дослідження обману й омани стали з'являтися не так давно – з початку 1990-х років. Зараз дослідження обману й омани інтенсифікуються і тому назріла необхідність встановити певні паралелі між вітчизняною і зарубіжною наукою про брехню.

Після перших же досліджень висвітилися перші серйозні проблеми – це проблема визначення брехні і обману, а також питання співвідношення брехні, обману і введення в оману.

Що стосується визначення, то визначень настільки багато, як багато дослідників даного питання. Наприклад, П. Екман визначає брехню як «навмисне рішення ввести в оману того, кому адресована інформація, без попередження про свій намір зробити це» [8]. Провідний в Росії фахівець у даній темі В. Знаков виводить наступне визначення брехні: «свідоме спотворення знаної суб'єктом істини» [2]. Masip J., провівши теоретичний аналіз з даного питання, виводить узагальнене визначення: «умисна

спроба, успішна або неуспішна, приховати або сфабрикувати (або / і маніпулювати) різну (фактичну і емоційну) інформацію, вербально або невербально, з метою створити або підтримати в іншому віру, яку сам комунікатор вважає відмінною від істини» (Masip, 2004).

Загальне, що можна виділити в різних визначеннях, це те, що, по-перше, брехня – обов'язково умисна дія, по-друге, брехня може проходити різними шляхами і, по-третє, брехун повинен бути переконаний у брехливості своїх слів (тобто це не повинна бути когнітивна помилка). Навіть з першого погляду стає очевидним, що використання більшості шанованих визначень пов'язане з великими труднощами для розуміння.

Інша складність – чітке і зрозуміле розмежування термінів брехня, обман та введення в оману, а також операціоналізація більш «тонких» видів нечесності. Більшість дослідників розмежовують брехню, обман і оману, однак, узагальнюючи наукову літературу, неважко побачити, що нерідко ці терміни змішуються. Причина цього, на нашу думку, в лінгвістичній труднощі. Термін «введення в оману» ширше термінів «брехня» і «обман», однак постійне використання такої громіздкої конструкції проблематично і тому з'являються «обманщики, які брешуть» і «брехуни, які обдурюють».

Крім брехні і обману в науковій психологічній літературі описані й інші способи введення в омани. Наприклад, П. Екман описує ситуацію, коли партнер по спілкуванню говорить абсолютну правду, причому в тій кількості, якої достатньо для правильного розуміння, однак навмисно робить це в такій манері, що співрозмовник приходиться до невірної висновку. Р. Тернер досліджував так звані «диверсійні відповіді», які вводять в оману співрозмовника, відхиляючи бесіду далеко від необхідної йому інформації.

Традиційно, більшість дослідників робили упор на вивчення брехні (або фальсифікації), тоді як більш тонкі форми введення в омани

залишалися мало вивченими. Причина у відсутності життєздатної теоретичної основи, яка могла б об'єднати в чітку систему різні способи введення в оману, пояснювала б сам механізм брехні і допомогла виявити чіткі і зрозумілі визначення даних феноменів [8]. Створення такої теоретичної основи стало одним з основних завдань в останні десятиліття, і це призвело до виникнення різних концепцій. Найбільш розроблена і сучасна концепція – теорія маніпулювання інформацією (ІМТ).

Розглянемо тепер кілька визначень омани.

Омана (від лат. *erratum*) – поняття, що фіксує момент обмеженості знання, його невідповідності своєму об'єкту або несумісності з прийнятим знанням. Як філософське поняття омана позначає невід'ємний аспект пізнавального процесу, що складається в незавершеності та історичній переоцінці його результатів, залежності знання від мінливих обставин його створення, а також є джерелом змістовного різноманіття знань, що протистоїть пізнавальним ідеалам і нормам. У повсякденному спілкуванні і слововживанні мимовільність і об'єктивна зумовленість омани відрізняють її від випадкової помилки, навмисної брехні та необізнаності (відсутності знання).

Омана – неадекватне уявлення, розуміння дійсності, яке має для суб'єкта пізнання видимість істинного знання. Так, наприклад, видимий рух Сонця навколо Землі приймається в певних умовах за істинний, дійсний рух. Омана має об'єктивні підстави, зумовлені обмеженістю соціальної практики і пізнання або абсолютизацією окремих сторін практичної пізнавальної діяльності. Нерідко підставами для омани є історично зумовлені забобони, а також форми мислення та мови.

Виявлення омани здійснюється через подолання видимості її істинності. Безпосередня підстава для цього – встановлення змістовного протиріччя між наявним знанням і дійсністю, розв'язання якого вимагає якісного перетворення цього знання, заперечення прийнятих як істинних

передумов і визначень предмета. Подолання виявлених помилок здійснюється у процесі висування принципово нових ідей та розробки більш адекватних методів дослідження предмета. Заперечення омани – внутрішній момент і умова процесу розвитку об'єктивної наукової істини. Істина досягається тільки через виявлення та подолання омани як її діалектичної протилежності.

Відмова від омани означає розрив з історично сформованою пізнавальною або соціальною традицією. Подолання помилок у суспільній свідомості нерідко виявляється тісно пов'язаним з перетворенням історично конкретної форми суспільного буття і суспільних відносин. Критика помилок звільняє людську свідомість від історичної обмеженості, від панування над нею будь-яких догм, застарілих уявлень.

Омана – аргумент, що включає логічно невірне або невідповідне міркування; також більш широке значення – висновок, отриманий в ході такого помилкового міркування. Зверніть увагу, що значення терміна залежить від самої аргументації, а не від того, що аргументується. Хоча омани зазвичай призводять до помилкових висновків, вони не роблять цього з визначення; цілком можливо прийти до прийнятного висновку помилковим шляхом (Оксфордський тлумачний словник з психології) [9].

Введення в оману – навмисний обман учасників під час експерименту; пряма брехня або замовчування деяких важливих деталей, в результаті чого учасники виявляються не в змозі дати повну і свідому згоду. Гнів і розчарування людей, що дізналися про обман, зазвичай служать достовірною вказівкою на ступінь заподіяної шкоди. У деяких випадках обман зрозумілий і навіть прийнятний (експеримент позбудеться всякого сенсу, якщо учасники будуть знати про нього у всіх подробицях), але обман у тривіальних питаннях набагато менш прийнятний, ніж цілеспрямоване замовчування при проведенні експериментів, які можуть зробити істотний внесок у вивчення людської психології.

Омана – гносеологічна оцінка знання, яка виражає його обмежений характер (Словник з логіки) [9].

Філософські словники містять такі визначення омани:

- *Омана* – неточне уявлення, думка, хід думки або дія, що веде до помилки – інтелектуальної або моральної. Помилка полягає в ствердженні того, чого немає. Розрізняють омани й ілюзію: «Коли палиця, опущена у воду, здається надламаною – це ілюзія, а не омана» (Спіноза). Тому що навіть якщо ми знаємо правду – те, що дійсно вона надламана, – факт залишається фактом: ми бачимо надламану палицю. Омана виникає із здатності судження, спрямованої на те, що ми бачимо. У діалозі Платона «Гестет» Сократ показує, що низьке, але близько розташоване дерево здається вищим, ніж високе, але віддалене. Саме судження коригує сприйняття та інтерпретує чуттєві дані. У чому джерело омани? Що може «зіпсувати» нашу здатність судження? Згідно з «Міркуванням про метод» Декарта (1637) це головним чином «поспішність і упередження». Поспішність полягає в тому, що ми не обтяжуємо себе оцінкою елементів, з яких складаються наші дані; упередження ж являє собою комплекс забобонів, що схиляють нас до того, щоб визнати істинною саме розхожу думку. У рубриці «упередження» можна виділити омани здатності судження, викликані емоціями, пристрастями або бажаннями.

У «Нарисі теорії емоцій» (1939) Сартр замінює класичну тему «я бачу ведмеда, мені страшно, я тікаю» схемою «я тікаю, мені страшно, я бачу ведмеда». Рух створює емоцію, а та, у свою чергу, створює омани: у темряві заворушився кущ (рух); емоція навіяла мені, що я бачив ведмеда. Те ж саме відбувається і з пристрастю, яка засліплює, і з бажанням, яке може, за Фрейдом, викликати релігійну ілюзію («Майбутнє однієї ілюзії», 1927): віра в Бога викличе архаїчне бажання мати всемогутнього справедливого Отця, який піклується про нас. Розсіяти омани дозволить рефлексія або критичний аналіз. Філософія ставить ширшу проблему, що

відноситься до області метафізики: як взагалі можлива омана, і чи не пов'язана вона з умовами людського існування? У «Тестет» Платон опиняється в скрутному становищі, намагаючись знайти логічне виправдання помилці, адже небуття немає і неможливо сказати те, чого немає: «Як можна змішувати те, що ми не знаємо, з тим, що ми не знаємо; або те, що ми знаємо, з тим, що ми не знаємо; або те, що ми знаємо, з тим, що ми знаємо?» Діалог під назвою «Софіст» поглиблює цей аналіз: омана не може виникати від нашого сприйняття небуття; вона походить від того, що ми з'єднуємо разом те, що не повинно бути разом пов'язане. Сократ наводить два приклади: приклад з голубником, де зловили голубку, але не ту, що хотіли зловити; і приклад з алфавітом: у слові «погано» перемішані літери. Помилка полягає в неправильному з'єднанні сутностей. Спіноза (1632-1677) визначав *оману* як неадекватну, або «неповну ідею». Поняття неадекватності означає, що знання, яким ми володіємо, неповне, не містить в собі все багатство реальності. Омани можна визначити як недостатнє знання. Справжня ж ідея, навпаки, привносить таку повноту, несе в собі таку силу переконання, що стверджується природним шляхом, будучи *index sui* – знаком самої себе. Омани передбачає ствердження своєї особливості, свого «Я»; істина ж дозволяє самій ідеї в нас утвердитися, як, наприклад, математичні чи моральні ідеї, ідея справедливості, яка існувала до нас і буде існувати після нас, як і математичні істини.

Існує чотири питання, в яких дух може впасти в омани. Перше стосується нескінченності світу: чи є світ нескінченним у часі і в просторі? Друге – сутності матерії (чи є вона такою, що нескінченно ділиться, або ж ми можемо дійти до неподільного елемента – атому). Третє пов'язане з тотальним поясненням феноменів (Чи виявляємо ми нескінченну причинність або ж вільну волю, суть якої – безпричинна дія?). Четверте – можна чи ні довести існування світу?

Заняття певної позиції з приводу кожної з цих чотирьох метафізичних проблем – джерело помилок, тому що уява тут вже більше не іманентна сприйняттю або науці про реальність; вона трансцендентна досвіду і породжує абстрактну і чисто словесну діалектику.

М. Хайдеггер (1889-1976) в «Сутності істини» (1947) показує, що омана – стан, природний для людини, що живе у світі, що його метафізичне джерело – свобода, джерело всіх розбіжностей з дійсністю і всіх відкриттів, зроблених про неї. Взагалі рефлексія, як її практикував Сократ, – це завжди критичний аналіз самого себе, вільне зусилля, спрямоване на вихід зі стану омани. «Завдання філософії, – як каже Ж. Лашел'є («Психологія і метафізика», 1885), – полягає лише в тому, щоб поступово усувати помилки; тоді можливо, що на завершення цієї критики ми доторкнемось до істини»

- *Омана* – невідповідність знання дійсності, зумовлена обмеженістю практики і наявного знання або абсолютизацією окремих моментів пізнання чи сторін дійсності [6];

- *Омана* – стан того, хто помиляється, хибна думка [3];

- *Омана* – уявлення, думка чи хід думки, щодо яких хоча й існує впевненість, що вони правильні, проте вони не відповідають істині, фактичним обставинам, предмету (матеріальна помилка) або суперечать логічним законам (формальна помилка). Джерелами помилок можуть бути: упередження, недосконалість розумових здібностей, поспішність, нестача енергії, зосередженості або стійкості мислення; недостатній пізнавальний матеріал; суб'єктивні настрої, схильності, пристрасті; безладна обробка, погане знання джерел помилок, необачні узагальнення і т. ін. Від помилок, які виникають ненавмисно, необхідно відрізнити омани, що викликаються навмисно, які є самообманом або обманом іншого. Психологічно омана виглядає надзвичайно суб'єктивним чи недосконалим тлумаченням явища,

суб'єктивним чи неправильним висновком про явище – тієї самої фізичної дійсності, яка за допомогою цього явища дає про себе знати;

- *Омана* – неадекватне відображення дійсності, зумовлене в кожен даний момент обмеженістю суспільно-історичної практики і знання, а також абсолютизацією певних поглядів, прийомів, підходів. З гносеологічної точки зору поняття «омана» фіксує стан знання, якісно відмінний як від істини, так і від брехні. На противагу істині омана є одностороннім, ілюзорним відтворенням дійсності. На відміну від брехні омана є ненавмисним спотворенням дійсності (суб'єктивно той, хто помиляється, вірить, що збагнув істину). Омана може бути наслідком як непродуманих, поспішних суб'єктивних висновків, упереджень, так і необґрунтованої екстраполяції істини за межі її застосовності [1].

- *Омана* – продукт пізнавального процесу, протилежний істині. Розглядається як невідповідність знання об'єкту. Омана – думка, судження, концепція, в правильності якої суб'єкт, що пізнає, до певним часом не сумнівається. Джерела помилок можуть бути різні, але головними є труднощі і складність процесу пізнання, висхідні як від об'єкта пізнання (чим складніше об'єкт, тим більш можливі омани), так і криються в пізнавальних можливостях і здібностях суб'єкта пізнання. Слід відрізнити омани як ненавмисне спотворення істини від навмисного, свідомого її спотворення – обману, брехні [7].

Також зустрічається поняття «*омана психолога*» – так дивно назвали феномен, який просто є тенденцією проектувати власну точку зору або інтерпретацію на інших, коли вона проявляється у психолога. Наприклад, клінічний психолог, який робить помилковий висновок про клієнта в терапії, інтроспекціоніст, який читає необґрунтовані інтерпретації у звітах спостерігача, і т. ін.

Натуралістична омана – помилка визначення того, що є гарним щодо об'єкта чи явища, яке спостерігається. Наприклад: те, що типово – нормально; те, що нормально – добре.

Одним з перших дослідників феномену омани був Е.Мах. «Нариси з психології дослідження» – одне з головних творів Е. Маха, присвячене проблемам теорії пізнання.

Для того, щоб з'ясувати реальні можливості пізнання і тим самим позбавити «позитивну» науку від бажання ставити і вирішувати «уявні», метафізичні проблеми, Мах вважає за необхідне дослідити пізнавальні засоби, якими дійсно володіє людина. Для цього корисно звернутися до практики реальної пізнавальної діяльності, до конкретних випадків, коли ця діяльність виявлялася успішною, і до інших, коли вона завершувалася невдачею. Таке дослідження має спиратися на дослідні факти, узагальнювати ці факти і уникати будь-яких припущень, які виходили б за межі фактів. Джерелами такого «позитивного» знання про пізнання може бути, по-перше, опис та аналіз власної пізнавальної активності, по-друге, історія науки (яку розуміють не як хронологію відкриттів, а насамперед як історію розвитку і вдосконалення методів пізнання) і, по-третє, досягнення психології – нової науки, яка не тільки поставила під питання монополію метафізики і теології в питаннях духу, але і протиставила себе їм, трактуючи духовне як виключно людське, «земне» надбання, як емоційну і розумову діяльність людини і продукти цієї діяльності (культуру), які також можна вивчати «позитивно», використовуючи спостереження і експеримент і обмежуючись емпіричними даними.

Мах виходить з тези, що психіка людини – це тільки засіб пристосування особливого тваринного виду до умов існування і тому може бути зрозуміла як продовження і вдосконалення психіки тварин. При всіх відмінностях між тваринами і людиною основа психіки залишається тією ж самою – це нервові процеси (система рефлексів). Навіть наукове

мислення – не що інше, як остання ланка «безперервного ланцюга біологічного розвитку, що почався з перших елементарних проявів життя» [5, с.10].

Метою мислення (як повсякденного, так і наукового) є «орієнтація в світі», оскільки будь-який організм (не виключаючи й людини) знаходиться в первісній єдності з умовами її існування. Ця динамічна єдність є життя. Звідси, за Махом, випливає, що відмінність «фізичного» і «психічного» не повинна абсолютизуватися, як це часто роблять філософи. Навпаки, і те й інше суть моменти цілісного переживання, «досвіду», який може бути розкладений на «нейтральні елементи» – відчуття (кольору, тиску, запаху, просторові, тимчасові і т. ін.). Їх можна розглядати і як «властивості» об'єктів досвіду, і як характеристики людського сприйняття – це залежить від системи відліку. Відносно стабільні групи таких «елементів», освічені й уособлені в потоці досвіду, – це речі («фізичні тіла»). Стабільність «речі» в нашому життєвому досвіді в чималій мірі зобов'язана пам'яті. Індивідуальне «Я» – така ж «річ», така ж відносно стійка єдність, що утворилася в потоці досвіду, як і будь-яка інша. Хоча наш здоровий глузд відмовляється прийняти таке твердження, досить поставити питання про те, що ж ми вкладаємо в поняття речі, якщо визнаємо її «тією ж самою», незважаючи на розуміння того, що вона змінюється.

Ці установки, що здавалося б, суперечать здоровому глузду, на думку Маха, підтверджують дані психофізіологічних досліджень: вони доводять, що психічне і фізіологічне, емоційне і раціональне завжди утворюють єдність.

У конституюванні предметів досвіду особлива роль належить пам'яті, а також механізмам відтворення та асоціації, які мають величезне біологічне значення. Крім того, в цьому беруть участь інстинкти і воля,

передумови яких можна знайти у тварин і навіть у рослин (рефлекси у перших і тропізми у других).

Що стосується людського "Я", то, врешті решт, воно є «концентратом» індивідуального досвіду. Очевидно, що подібний досвід здатні накопичувати і тварини, які теж стають «індивідуальностями». Відповідно, відмінність тварини і людини тут теж тільки кількісна, хоча у людини чимало придбань, пов'язаних з формуванням культури (наприклад, використання приручених тварин, виготовлення знарядь, механізмів, винахід мовлення та письма), які теж слугують зрештою «задоволенню потреб».

Пізнання, навіть у його найвитонченіших формах, тільки засіб встановлення рівноваги з навколишнім середовищем, організації звичної поведінки, корисної в стабільних умовах, і в цьому плані не відрізняється від еволюційного пристосування організму тварин до умов їх існування (таких, як веретеноподібна форма тіла риби). Пізнання – це «психічне переживання, безпосередньо або, принаймні, опосередковано біологічно для нас корисне». Відповідно, *оману* можна визначити як переживання, що не призводить до успіху або навіть завдає шкоди. Таким чином, джерело пізнання й омани одне і те ж, а розрізнити їх можна лише тим, що пізнання зрештою веде до життєвого успіху.

Пізнання, як і досвід в цілому, – безперервний процес, і тому не слід протиставляти його чуттєвому переживанню. Те, що воно пов'язане зі словом і позбавлене безпосередньої наочності, і навіть те, що воно є продуктом абстракції, – не підстава вважати його «висячим у повітрі ідеальним утворенням»; врешті решт поняття може бути зведене до елементів відчуттів, які складають будь-які факти. Головна функція понять – економія мислення в процесі пристосування думок до фактів дійсності і один до одного. Цій же меті служить експеримент – як уявний (розумовий), так і наступний за ним реальний (фізичний). Одним з

головних механізмів мислення, без якого пристосування думок до дійсності було б неможливе, є аналогія, причому вона сама – окремий випадок принципу «безперервності досвіду».

Аналогія – найважливіша передумова гіпотез. Останні відіграють велику роль в науці, оскільки сприяють розширенню досвіду. Але при цьому потрібно уникати метафізичних гіпотез, які виводять за межі сфери можливих фактів і суперечать принципу безперервності досвіду. До розряду гіпотез Мах відносив не тільки матеріалістичну і ідеалістичну картини світу, але, й, наприклад, фізичну атомістику і кінетичну теорію теплоти. Одним з наслідків принципу «безперервності досвіду» є висновок Маха про передумовність будь-якого дослідження, з якого випливає важливість вивчення історії науки для розуміння її сучасного стану та найбільш ймовірних тенденції її подальшого розвитку.

Мах дотримувався програми «психологізації логіки», яка представлялася йому єдиним засобом позбавлення від метафізичних трактувань мислення як особливої, духовної сфери, яка протистоїть чуттєвому, фізичному світу. Значне місце в книзі «Пізнання і омана» присвячене психологічному висвітленню логічних операцій індукції і дедукції, понять числа і міри, зв'язку фізіологічних і метричних простору і часу. В якості висновку Мах висуває тезу, що закони природи, які відкриває наука, «суть обмеження, які ми приписуємо нашим очікуванням за вказівками досвіду» [5, с. 447]. Завдяки їм досягається ефект «обмеження очікуваного», і тому досягнення науки сприяють організації людського досвіду заради життєвого успіху і в інтересах виживання. Спроби приписати законам природи якийсь онтологічний пріоритет в порівнянні з іншими фактами є метафізика.

Отже, проблема оми, її природи, джерел і умов виникнення була поставлена разом з проблемою істини вже в давньогрецькій філософії.

Питання про місце і значення оман у становленні і розвитку особистості ще потребує свого більш глибокого теоретичного й емпіричного вивчення.

Література:

1. Дидье Жюлио. Философский словарь [Текст] / Жюлио Дидье [Пер. с фр.]. – М. : Международные Отношения, 2000. – 328с.
2. Знаков В.В. Психология понимания природы / В.В.Знаков. – С-Пб. : Питер, 1999. – 281с.
3. Кондрашин И. Глоссарий философских терминов / И.Кондрашин // [terme.ru / dictionary / 195](http://terme.ru/dictionary/)
4. Лебедев С.А. Философия науки. Словарь основных терминов / С.А.Лебедев. – М. : Академический Проект, 2004. – 320с.
5. Мах Э. Познание и заблуждение. Очерки по психологии исследования / Эрнст Мах. – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2003. – 456 с.: ил.
6. Некрасов С.И. Философия науки и техники. Тематический словарь-справочник / С.И.Некрасов, Н.А.Некрасова. – Орел : ОГУ, 2010. – 289с.
7. Удовиченко Е.М. Философия: конспект лекций и словарь терминов [учебное пособие] / Е.М.Удовиченко. – Магнитогорск : МГТУ, 2004. – 197с.
8. Экман П. Психология лжи. Обмани меня, если сможешь / Пол Экман. – С-Пб. : Питер, 2012. – 272с.
9. Internet-ресурс [www.statscrop.com/www/persev.ru]